

1.01
89=163.6)"185/1914"
Prejeto 25. 2. 2002

UDK

338.12(436-

Jasna Fischer*

Modernizacija slovenskih dežel v Avstro-Ogrski monarhiji

IZVLEČEK

Modernizacija slovenskega gospodarstva znotraj Habsburške monarhije je bil stalen, čeprav počasen proces. V tem procesu je prednjačila industrija, zlasti rudarstvo in metalurgija sta bila v ospredju. Kmetijske panoge so bile v tem prizadevanju manj uspešne, čeprav je tudi v tem oziru zaznati določen napredek, ki je bil toliko bolj pomemben zaradi visokega deleža kmetijstva v domačem proizvodu.

Ključne besede: Habsburška monarhija, Slovenija, gospodarstvo, modernizacijski procesi

ABSTRACT

MODERNISATION OF SLOVENIAN LANDS UNDER AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY

Modernisation of Slovenian economy under Austro-Hungarian monarchy was a constant but slow process. Industry had a leading role in it, in particular mining and metal industries. Agriculture, on the other hand, was less successful, although certain progress was perceived which was of particular importance because of an important share of agriculture in the domestic product.

Key words: Habsburg monarchy, Slovenia, economy, modernisation processes

* Dr., znanstvena svetnica, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: jasna.fischer@guest.arnes.si

V prispevku se bom osredotočila predvsem na modernizacijske procese od približno sredine 19. stoletja naprej v tako imenovanem statističnem razredu B, to je v industriji in obrti. Mojo odločitev podpira predvsem dejstvo, da je bil ta del gospodarstva gotovo vodeč v uvajanju tehničnih novosti in s tem izpostavljen hitremu uvajanju in prilagajanju vsem oblikam modernizacij, ki jih je sprožila industrijska revolucija v drugi polovici 18. stoletja, in kljub vsem prelomnim dogodkom v politični zgodovini 19. in 20. stoletja traja še danes. Te procese so dopolnjevali in hkrati spodbujali precej hiter razvoj prometnih povezav, predvsem železnic in s tem tudi hitro posodabljanje trgovine, zagotavljanje novih virov energije, vključno električne, hitrejšega in zanesljivejšega prenosa informacij ter razvijanje sodobnega bančnega sistema, ki je lahko s potrebnim kapitalom sploh omogočal industrializacijo. V prispevku se bom na kratko dotaknila modernizacije kmetijske proizvodnje in trgovine, ki kljub vsem problemom ni bila zanemarljiva.

Enciklopedija Slovenije opredeljuje industrijo kot gospodarsko dejavnost, ki v velikem obsegu predeluje surovine in polizdelke za trg in ta proizvodnja poteka z množično uporabo strojev, mehanske energije ter nadzorovanih kemičnih in bioloških procesov na podlagi tehničnih in tehnoloških iznajdb.¹ Pri tako definiranem pojmu industrije je gotovo eden od pomembnih kazalcev obsega modernizacije strojna in energetska opremljenost slovenskih industrijskih obratov ter prometne povezave. Žal zaradi pomanjkanja arhivskega in tudi drugega gradiva težko, pogosto pa sploh ne moremo slediti načinom in obsegu posodabljanja opreme za večino posameznih podjetij. Za zelo redke obrate je ohranjeno ustrezno gradivo iz tega obdobja. Svetla izjema je na primer tretja največja tovarna avstrijskega tobačnega monopola ljubljanska tobačna tovarna, ki ima ohranjen popoln tehnični arhiv o gradnji in posodabljanju obratov, kot so sledili spremembam proizvodnih programov. Nekaj tovrstnega gradiva imajo ohranjenega tudi še v rudniku in topilnici svinca Mežica.² Iz zadrege nam lahko nekoliko pomaga popis starejših industrij iz februarja 1919, s katerim so poskušali ugotoviti, kakšno je stanje v industriji in obrti ob koncu vojne, s tem da so zahtevali predvsem podatke iz zadnjega predvojnega leta, leta 1913, da bi lahko realno ocenili možnosti in moč tega dela gospodarstva.³ Podatke iz te ankete lahko soočamo s podatki, ki so jih zgodovinarji uspeli najti za posamezne industrijske panoge in obrate, ko so opisovali razvoj industrije v 19. stoletju. Tako lahko dobimo podobo, kako je potekala modernizacija v industriji. Žal pa nimamo podobnih podatkov za obrt. Sliko nam tu lahko seveda samo delno bistrijo podatki o razvoju novih obrti, ki so pa tudi bile posledica posodabljanj.

Iz zgodovinske literature je znano precej podatkov o posodabljanju in graditvi novih industrijskih obratov od prvih začetkov industrializacije dalje, zato bom navedla samo najpomembnejše točke posodabljanja.⁴ Poti industrializacije v

¹ Enciklopedija Slovenije 4, Hac - Kare, Ljubljana, 1990, str. 131.

² Poleg zgoraj omenjenih podjetij imajo kar dobro ohranjen tehnični arhiv tudi železarne Jesenice, Ravne in Štore, ki pa žal niso docela urejeni.

³ Arhiv Republike Slovenije, fond Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, fasc. 311/3.

⁴ Omenjam le najpomembnejši izbor literature: Jože Šorn: Začetki industrije na Slovenskem. Maribor, 1984 (dalje navajam, Šorn, Začetki industrije), isti: Karakteristični premiki v industrializaciji slovenskega prostora 1873-1929. V: Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1978, Osijek, 1992, Toussaint Hočevar: The Structure of Slovenian Economy. New York, 1965 (dalje navajam

slovenskih deželah niso odstopale od vzorcev drugje v Evropi. Načini uvajanja dosežkov industrijske revolucije, ki so se pri nas začeli v drugem desetletju 19. stoletja, so bili nekaj desetletij dobro preizkušeni že drugod. Pri uvajanju tehničnih novosti lahko ves čas od začetka industrializacije opazamo precejšnje razlike med posameznimi industrijskimi panogami in to velja za vsa obdobja. Razlike so opazne tudi po zgodovinskih pokrajinah. V vseh obdobjih, čeprav se po intezivnosti opazijo razlike po panogah, so v vrhu posodabljanja proizvodnje v kovinski in strojni industriji, rudarstvu s premogovništvom, kemični, tekstilni, usnjarski in papirniški industriji ter deloma tudi v živilski industriji. Pri tem pa naj v ilustracijo omenim, da je bil prvi parni stroj, kot simbol nove industrijske dobe, postavljen v železarstvu šele leta 1852 v železarni v Štorah.⁵ Deset in več let prej so jih že uporabljali v tekstilni in papirni industriji hkrati z drugimi sodobnimi stroji. Tekstilna industrija je bila tista panoga, kjer gospodarski zgodovinarji enotno ugotavljajo zagon modernizacije, ki ga je sprožila industrijska revolucija. Jože Šorn upravičeno zatrjuje, da je "najbrž najradikalnejše spremembe v prvi polovici 19. stoletja doživljala v sektorju industrije prav *tekstilna stroka*". Bistvo sprememb po njegovem je, da so namesto lanu in volne kot surovino začeli uporabljati predvsem bombaž in prešli od ročnega na mehanično strojno predenje, kasneje tudi še na strojno tkanje.⁶ Prve tekstilne tovarne so začele obratovati v Ajdovščini - leta 1828 bombažna predilnica, v Ljubljani - leta 1838 bombažna predilnica in leta 1848 še mehanična tkalnica ter v Preboldu - najprej leta 1839 bombažna predilnica in pet let kasneje še mehanična tkalnica. Ajdovska tovarna je sprva še delovala na klasični vodni pogon, leta 1839 dobila moderno vodno turbino in šele nato prvi parni stroj. Ljubljanska tovarna pa je že od vsega začetka imela parni stroj. Še večji zagon ji je dala postavitev mehanične tkalnice, v kateri je stalo za tiste čase visoko število - 150 statev. Prebold je od leta 1842 do leta 1872 povečal število vreten z 8.000 na prek 17.000, statev so imeli leta 1854 138.⁷

Z manjšim zamikom za tekstilno industrijo se je začela modernizirati še papirna industrija, ki se je na Kranjskem osredotočila v okolici Ljubljane, v Vevčah, Medvodah in Goričanah. Nov papirni mlin v Vevčah, ki je začel obratovati 1843, je v 40-letih proizvedel več papirja kot vsi papirni mlini na slovenskem ozemlju skupaj. Sredi štiridesetih let je v Avstriji obratovalo skoraj 540 papirnih mlinov, samo 19 jih je bilo strojnih, med njimi vevška papirnica.

Posodabljale so se tudi železarne. Prav v tej panogi so tehnični izumi in znanstvena odkritja v 19. stoletju temeljito spremenili načine pridobivanja in predelave železa. Pri tem je treba posebej poudariti, da imajo veliko zaslug za napredek slovenskih železarn tudi domači strokovnjaki, med njimi naj posebej omenim Celjana Jožefa Senico, ki bil najprej rudniški in fužinski upravitelj v Mislinji, nato direktor srednjekoroške železarne za semmerinško proggo, nato pa rudniški in fužinski upravitelj na Javorniku pri Jesenicah, Antona Jugovica, ki je zgradil bessemerko na Prevaljah, in Matijo Jarica, ki je bil celo direktor Avstrijskoalpske

Hočevar, The Structure of Slovenian Economy).

⁵ Šorn, Začetki industrije, str. 200.

⁶ Prav tam, str. 235.

⁷ Prav tam, str. 237 in Katarina Kobe-Arzenšek: Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem. Ljubljana, 1968.

montanske družbe - Alpinke (Österreichisch-Alpine Montangesellschaft). V prvem valu modernizacije slovenskega železarstva v štiridesetih letih so dobro izkoristili konjunkturo, ki se je začela okoli leta 1840 in prav v tem času so se zaposlili tudi omenjeni strokovnjaki.⁸ Na Prevaljah so že sredi 30-let uporabljali med prvimi v Evropi pudlanje in bili sposobni sodelovati v gradnji avstrijskega železniškega omrežja z izdelavo tirov, osi in obročev za kolesa. Za železarne je bilo posebej pomembno odkritje naprav za proizvodnjo generatorskega plina leta 1844, ki je omogočilo uporabo manjvrednih kuriv, v Prevaljah leškega lignita. Lastniki prevaljske železarne Rosthorni so prednost premoga izkoristili bolje kot Thurni v bližnjih Ravnah. Če upoštevamo, da so se "Rosthorni hodili v Anglijo poučevat v modernem železarstvu", razumemo, zakaj je njihova železarna v tem obdobju z uvajanjem novosti in izumov bolje uspevala.⁹ Ko je bila prevaljska železarna že v lasti Hüttenberške železarske družbe d.d., so prižgali nov plavž na koks, prvega v alpskih deželah, ki je topil rudo, uvoženo iz Hüttenberga. Bil je hkrati eden od devetih izmed 137 plavžev v letu 1871 v Avstriji, ki so uporabljali samo koks. Vse te posodobitve pa niso mogle preprečiti njene ukinitve v začetku devetdesetih let. Boj za dobro prometno povezavo železarne so izgubili, železniška proga je prišla prepozno in takrat že v lasti železarskega koncerna Alpinke so jo neusmiljeno likvidirali in obrate v letih 1896-1898 preselili na Štajersko, v Donawitz.¹⁰ Železarski obrati na Gorenjskem in Dolenjskem so delovali na klasični osnovi, čeprav so tudi uvajali nekatere novosti, kot so bili novi ognji, nova kladiva, nove vrste polizdelkov. Prednjačila je železarna Dvor pri Žužemberku, posodabljali pa so tudi obrate v Železnikih, Mostah pri Žirovnici, Bohinjski Bistrici. Pod vodstvom Ignaza Pantza so konec leta 1834 v železarni na Dvoru kot drugi v Avstriji začeli vpihavati vročo sapo v plavž. Železarna je postala velik sodoben industrijski obrat z zelo kvalitetnimi izdelki, med njimi so bile litoželezne vodovodne cevi, ograje in gradbeni elementi. Toda zaradi prometne odrezanosti in pomanjkanja dobre železove rude so tudi njega morali leta 1891 zapreti. Grofi Thurni so modernizirali in s specializacijo proizvodnje prestrukturirali železarno in jeklarno na Ravnah, tako da je bila že od 30-tih let stoletja pomemben evropski pridelovalec paličnega in vlečenega železa, po zmagoslavju sredi stoletja pa tudi jekla. V letih 1853-1854 so jo lastniki namreč temeljito modernizirali in razširili, saj so vgradili še pudlarno in valjarno, da je lahko začela specializirano proizvodnjo oplemenitenih jekel. Zadnje od železarn v tej prvi dobi modernizacije in konjunktore so začeli graditi leta 1850 v Štorah s pudlarno in valjarno, ki pa je v recesiji konec petdesetih let imela velike težave, po borznem polomu leta 1873 je celo ustavila proizvodnjo in se ponovno postavila na noge s pomočjo dunajskega kapitala. Njen najboljši izdelek so bile odlične oklepne plošče za avstrijsko mornarico.¹¹

V drugi fazi industrializacije - nekateri jo imenujejo tudi "ustanovitveno gibanje" - ki se je začela v drugi polovici 19. stoletja, potem ko je bilo izgrajeno

⁸ Prav tam, str. 224 in 226.

⁹ Jože Šorn, Oris zgodovine železarstva na Slovenskem. V: Zgodovinski časopis, 1977, 1-2, str. 68 (dalje navajam Šorn, Oris zgodovine železarstva).

¹⁰ Šorn, Začetki industrije, str. 228-229 in Šorn, Oris zgodovine železarstva, str. 69.

¹¹ Šorn, Začetki industrije, str. 224 in 230, Jasna Fischer, O virih za gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1983, št. 1-2, str. 38.

osnovno železniško omrežje sredi stoletja ter ob koncu stoletja tudi regionalne in lokalne železniške povezave ter posodobljen cestni promet, se je težišče preneslo na rudarstvo, predvsem na premogovništvo in železarstvo. Z ustanovitvijo sodobnih delniških družb so te kapitalsko intenzivne panoge uspele zbrati dovolj velika finančna sredstva domačega in tujega kapitala, da so uvedle nujno potrebne obsežne tehnične posodobitve, s katerimi so uspele večkratno povečati izkop premoga in proizvesti velike količine surovega železa in jekla. Največje spremembe v tej dobi je doživelo železarstvo na Gorenjskem. Z ustanovitvijo Kranjske industrijske družbe konec 60-tih let se je začel proces postopnega ukinjanja posameznih obratov oziroma združevanja s preselitvami na Jesenice in okolico, na Javornik in Savo. Zanimivo je, da ti obrati niso bili zanimivi za Alpinko, ker so bili na območju gozdnega železa in zato v večini nerentabilni, plavži pa manjše prostornine in temu primerna je bila majhna tudi proizvodnja železa. V tedanji Evropi je KID (Kranjska industrijska družba) v železarni na Jesenicah že v 70 -tih letih eksperimentirala in nato uspešno prva začela uvajati proizvodnjo feromangana, to je železa s 40 % mangana in bila celo desetletje edina. Tako je v 70-tih letih železarna dobila izjemno rentabilen izdelek. Proti koncu stoletja se je KID lotila izgradnje novih velikih plavžev, koksarne, martinarne in težke valjarne na sami morski obali pri Škednju, kamor je z ladjami ceneje dovažala kakovostno železovo rudo iz Afrike, Grčije in od drugod, ker so bila rudna nahajališča v naših deželah popolnoma izčrpana.¹² Tako je bilo še pred koncem stoletja končano prestrukturiranje železarstva, ko Dvor in Prevalje nista več obratovala, Ravne so bile ozko specializirane, težišče proizvodnje je prevzel ob prelomu stoletja velikan v Škednju, obrati v okolici Jesenic so postali sekundarni.

Globoke spremembe z uvajanjem novih tehničnih dosežkov je doživelo tudi rudarstvo, predvsem premogovništvo. Razcvet slovenskih premogovnikov, posebej v zasavskem revirju, se je začel z izgradnjo železniškega omrežja in z novimi inovacijami omogočeno uporabo premogov v železarstvu. Vse do 60-tih let stoletja pa je bila opremljenost premogovnikov precej slaba. Delo je še vedno temeljilo v glavnem na človeških rokah. Strojev so imeli le v skromnem številu, v rovih so bile položene jamske železnice z lesenimi tirnicami.¹³ Še v 70-tih letih so vodo iz rudnikov pogosto dvigali ročno delavci sami ali s pomočjo živali.¹⁴ Hitrejša modernizacija v premogovnikih se je začela v 70-tih letih, posebej to velja za zasavske premogovnike, ki jih je v svoji lasti združila finančno močnejša Trboveljska premogokopna družba, ustanovljena konec leta 1872. V rudnike so začeli inštalirati parne stroje in parne črpalke, tudi izvoz rude so uredili na parni pogon, ki je obenem služil za separacijo in ventilacijo, lesene tire so zamenjevali z jeklenimi, zgradili so poševna dvigala in žičnice, ki so nadomestili konjsko vprego, kupili nove vrtnalne in zasekavalne stroje, uporabljati so začeli močnejša razstreliva, zgradili nove separacije, opremljene s stroji za prebiranje in sortiranje premoga, do rudnikov so zgradili industrijske tire s potrebnimi dovoznimi cestami. Kljub živahni modernizaciji pa so slovenski premogovniki v tem obdobju zaostajali za

¹² Šorn, Oris zgodovine železarstva, str. 69.

¹³ Ivan Mohorič: Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem. Zgodovina rudarstva in topilništva v stoletju tehnične revolucije, II. knjiga: Problem vsakdanjega rudarskega dela, Kronologija rudarjenja 1850-1941. Maribor, 1978, str. 123.

¹⁴ Šorn, Oris zgodovine železarstva, str. 64.

tehnično opremljenostjo premogovnikov na Češkem, Moravskem ali Zgornji Štajerski.¹⁵

Posodobili so tudi erarni rudnik živega srebra v Idriji. V to je bila država preprosto prisiljena, ker se je vsebnost živega srebra v rudi hitro zmanjševala in so le z novo opremljenostjo lahko zagotovili količino pridobljenega živega srebra. Po letu 1842 so zgradili moderne žgalne peči, v katerih so prežgali tudi do desetkrat več rude, leta 1848 so položili tire od prebiralnice rude do peči, vozičke pa so sprva še vozili konji, leta 1874 pa so v jamah začeli strojno vrtati, dvigala pa so preuredili na pogon s parnimi stroji, čeprav so večino pogonske energije dobivali z brezhibnimi vodnimi pogoni.¹⁶ Tudi svinčeni rudniki v Mežici so imeli revnejšo rudo kot tisti v Pliberku na Koroškem, s koncentracijo lastništva v rokah Pliberške rudarske zveze, ustanovljene konec leta 1868, pa so lahko uresničili najnujnejše posodobitve, ki so omogočile večji izkop rude in s tem večjo proizvodnjo svinca.¹⁷

Proces posodabljanja in širitve starih obrtnih delavnic v industrijske obrate in gradnja novih se je hitreje začel tudi v drugih obratih kovinske industrije. Med največjimi novimi podjetji je bila zgrajena državna cinkarna v Celju. V papirni in usnjarski industriji so se stare papirnice ponovno modernizirale in specializirale. Posodobile so se tudi usjarne, tako da je na primer stara obrtna proizvodnja v Šoštanju postala največja tovarna lakastega usnja v monarhiji. Skoraj povsem na novo so bili zgrajeni po letu 1860 obrati v kemični industriji, največja je bila iz Trsta v Hrastnik preseljena kemična tovarna, v Ljubljani pa je bila zgrajena tovarna kleja, kostne masti in kostne moke. Zadnja in največja je bila tovarna dušika v Rušah, dograjena skupaj z elektrarno Fala sredi prve svetovne vojne leta 1916. Spremembe v drugih industrijskih panogah so bile manj prodorne. Lesna je ostala močno razdrobljena in sposobna proizvodnje večinoma rezanega lesa in polizdelkov. V tekstilni industriji je sicer še bilo zgrajenih nekaj pomembnih obratov v tem obdobju v Trziču in Litiji, vendar ni bila več nosilna panoga, kot je bila v prvem obdobju industrializacije. Živilska industrija se je - z izjemo pomembne tobačne tovarne v Ljubljani - le počasi razvijala ob predelavi domačih kmetijskih pridelkov, žit, oljaric in hmelja, velika večina obratovalnic je imela bolj obrtni kot industrijski značaj. Oblačilna industrija in obrt sta ostajali na robu. Izjema je bilo zelo izvozno uspešno slamnikarstvo v okolici Domžal.¹⁸

Anketni podatki iz leta 1919 nam precej dobro osvetlijo opremljenost industrijskih obratov tudi v letih pred prvo svetovno vojno. Med odgovori na dvajset anketnih vprašanj, na katera so odgovarjala industrijska in obrtna podjetja, so tudi takšna, s pomočjo katerih lahko posredno ocenimo stopnjo strojne opremljenosti, uporabo energetskega virov in prometnih povezav. Gospodarske oblasti novo nastale države je zanimalo, kakšne vrste pogonskih možnosti imajo, kje so obrati na-

¹⁵ Jože Šorn: Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848-1918. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1968-1969, 1-2, str. 41.

¹⁶ Šorn, Začetki industrije, str. 242-243.

¹⁷ Prav tam, str. 234-235.

¹⁸ Podatki o razvoju industrijskih podjetij po posameznih panogah so na voljo v dokaj obsežni strokovni literaturi. Navajam samo nekatera dela: Šorn, Začetki industrije; Hočevar, The Structure of Slovenian Economy, Jasna Fischer: Razvoj ljubljanskega gospodarstva v letih 1860-1918. V: "Homo sum..." Ivan Hribar in njegova Ljubljana. Ljubljana, 1997; ista: Enciklopedija Slovenije 4, Hac - Kare, Ljubljana, 1990, str. 131-132.

bavljali stroje, ali so imeli lastno delavnico za popravilo strojev ter ali so imeli z železnico kakšne dogovore o prevozu njihovih izdelkov. Kot je običaj pri neobveznih anketah, tudi tokrat podjetja niso vedno odgovorila na vsa zastavljena vprašanja. Od 333 vprašanih je odgovorilo 237, to je dobrih 70%. Obdelava teh podat-

kov nam daje precej celovito podobo zaključka procesa modernizacije v obdobju, ki ga obravnavam, kot se kaže v energetske in strojni opremljenosti predvsem slovenske industrije, manj pa obrti v času pred začetkom prve svetne vojne, ker obrati, ki so imeli obrtni značaj, praviloma na ta vprašanja sploh niso odgovarjali.

Na kratko povzemam zbrane podatke. Stroje so podjetja v veliki večini nabavljala v avstrijskih deželah, predvsem na Dunaju in Gradcu, na Češkem in v Nemčiji, le redki drugje po Evropi in zunaj nje, v Švici, Franciji, Veliki Britaniji in Združenih državah Amerike. Po posameznih panogah so obrati praviloma kupovali stroje skoraj vsi po vrsti v eni državi, celo v enem mestu, žal ni podatkov, ali tudi pri istih proizvajalcih. Tako so obrati v oblačilnih obrteh večino strojev kupili v Dresdenu, obrati v živilski industriji so najpogosteje kupovali v Budimpešti in ne sme nas presenetiti dejstvo, da so to bili parni in valjni mlinci, saj je bila ogrska polovica države pomembna žitnica monarhije, v industriji usnja pa so kupovali v Frankfurtu. Nobeno podjetje pa ni navedlo natančnejših podatkov, katere in koliko strojev so kupovali.

Bistveno bolj popolni so podatki opremljenosti z energetske in pogonske stroji. Obrati so imeli parne kotle, parne stroje, lokomobile, generatorje in diname ter vse možne vrste motorjev, od elektromotorjev do bencinskih, dizel in plinskih motorjev. V tem segmentu so industrijski obrati hitro sledili uvajanju tehničnih dosežkov, ki so bili povezani z začetki elektrifikacije v slovenskih deželah in iznajdb v novi električni in avtomobilski industriji. Razvoj je bil tu dokaj hiter, če upoštevamo, da je sredi stoletja delovalo na slovenskem ozemlju samo nekaj deset parnih strojev. Skupno je 91 obratov, torej skoraj dve petini, uporabljalo vodno energijo, dobrih 85% med njimi so bili obrati v kovinski, papirni in usnjarski, lesni in živilski industriji. V drugem desetletju 20. stoletja je bilo po industrijskih in večjih obrtnih obratih že 370 energetskih strojev, kot so bil parni kotli in parni stroji ter lokomobile in generatorji. Največ je bilo parnih kotlov, 240, to je skoraj 65%. V šestih industrijskih panogah je bilo postavljenih kar 86% vseh parnih kotlov. To so bile rudarstvo, kovinska, kemična, usnjarska in papirna, lesna in živilska industrija. Največ pa jih je bilo v rudarstvu, ena petina vseh, lokomobil pa je bilo v tej panogi kar polovica. Parnih strojev je imela največ kemična industrija, kar eno tretjino vseh. Dinami so v glavnem služili za osvetljevanje obratov. Še bolje so se podjetja opremila z drugimi pogonskimi stroji. Uporabljali so električne, bencinske, dizel in plinske, v enem primeru tudi stroj na surovo olje. Skupaj je bilo vseh tovrstnih strojev 1079. Pregled nam pokaže, da so bila z vsemi vrstami strojev najbolje opremljena rudarstvo, kovinska, kemična, usnjarska in papirna, lesna ter živilska industrija, čeprav so bile med njimi tudi značilne razlike. Daleč največ je bilo elektromotorjev, točno 1000, 26 je bilo dizel motorjev in ne preseneča, da jih je največ uporabljala kemična industrija. Poudariti pa moram, da je v 8 velikih industrijskih obratih delovalo kar dobrih 71% vseh elektromotorjev, pri tem pa je značilno, da je polovica vseh bila le v rudarstvu in kovinski industriji.

To so bili železarski obrati KID, rudnik svinca Mežica, cinkarna Celje, kemična tovarna Ruše, usnjarna v Šoštanju, kartonažna tovarna Ljubljana, pivovarni v Mariboru in Ljubljani ter tobačna tovarna Ljubljana. Precej neenakomerna je tudi opremljenost z drugimi stroji. Največ bencinskih motorjev, skupaj jih je bilo 43, pa je imela, kar zaradi znane razpršenosti obratov ni presenetljivo, lesna industrija, skoraj tretjino. Plinskih motorjev je bilo zabeleženih le devet, spet največ v kovinski industriji, posamezne plinske motorje so imeli le še v strojni, kemični in živilski industriji.

Ne samo največji, ampak tudi precejšnje število malih obratov je imelo lastne delavnice za popravilo strojev. Takšnih delavnic je bilo skupaj 79, od tega jih je bilo 37 le za manjša popravila. Delavnic pa sploh niso imeli v gradbeni industriji, tiskarnah in oblačilnih obrteh. Lastne industrijske tire, najete ali lastne vagonne, lastne vagonске nakladalnice ali skladišča ter posebne tarifne dogovore so imeli le največji obrati. 14 podjetij je imelo lastne industrijske tire, med njimi rudnik svinca v Mežici, ki je imel tir do Prevalj, železarni na Jesenicah in Štorah (skupaj s premogovnikom), medtem ko so Thurni za Ravne javili le, da imajo skladišča na železnici, tovarna posode Westen v Celju, tovarna dušika v Rušah, kemični tovarni v Ljubljani in na Dolu pri Ljubljani ter tovarna lanenega olja na Britofu pri Kranju, papirnici v Vevčah in Medvodah, Kolinska, tovarni usnja v Šoštanju in Tržiču, predilnici in tkalnici v Litiji in Tržiču in opekarna na Pragerskem. Lastne ali najete vagonne je imelo 6 obratov, posebne pogodbe za prevoz izdelkov z železnico pa 8.

Agrarno gospodarstvo je kot panoga, ki je ustvarjala pred začetkom prve svetovne vojne še vedno dobrih 60% nacionalnega dohodka, imelo relativno zelo omejene možnosti za izboljšanje kmetijske proizvodnje. Zaradi posestne strukture in razdrobljenih zemljišč je bilo po izračunih agrarnih zgodovinarjev kar 87% vseh kmečkih posestev popolnoma ali delno neustreznih za izpopolnjevanje kmetijske proizvodnje. Toliko je namreč leta 1902 bilo kmetij, ki so bile velike med 5 in 10 ha.¹⁹ Razmere so še zaostrovali relativno neugodni geografski pogoji v slovenskih deželah. Za njivske kulture so bili pogoji večinoma precej slabi, le nekoliko boljši so bili za pašnike in gozd. Precejšen del površin, goratih in skalnatih, je bil za kmetovanje neuporaben. Tako je bilo leta 1896 samo dobrih 20% obdelovalne zemlje, njiv, vrtov in vinogradov. Travnikov je bilo slabih 16%, pašnikov pa skoraj 17%. Gozd je pokrival takrat več kot 41% površin. Povsem nerodovitne zemlje je bilo dobrih 5%.²⁰ Kljub temu pa se je v zadnjih dveh, treh desetletjih pred vojno z različnimi prizadevanji posodabljalo tudi kmetijstvo. Povečevali so obdelovalne površine, njive in vrtove, zmanjševali pašnike, uvajali nova obdelovalna orodja in stroje, pospeševali večjo uporabo gnojil, tudi umetnih ter uvajali nove vrste rastlin, predvsem industrijskih, hmelja na primer.²¹ Spremembe najbolj plastično ponazori podatek, da je v začetku stoletja železni plug ali vsaj plug z vgrajenimi železnimi deli popolnoma nadomestil leseni plug.²² Statistika nam pokaže, da so se od začetka 90-tih let 19. stoletja že začeli kazati rezultati intenziviranja kmetijske proizvodnje, ko beležimo ob sicer precejšnjih nihanjih dviganje hektarskih

¹⁹ Jože Maček: Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848-1941. Ljubljana, 1995, str. 17 (dalje navajam Maček, Uvajanje dosežkov).

²⁰ Gospodarska in družbene zgodovina Slovencev - Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo. Ljubljana, 1970, str. 136 (dalje navajam Agrarno gospodarstvo).

²¹ Maček, Uvajanje dosežkov, str. 174-195.

²² Prav tam, str. 49-81.

donosov pšenice, rži, ječmena, ajde, koruze krompirja in sena. Povečevala se je tudi pridelava industrijskih rastlin, predvsem hmelja ter lanenega semena in prediv.²³ Kljub temu izboljševanju pa podatki o pridelavi krušnih žit na hektar v letih pred prvo svetovno vojno na Slovenskem kažejo v poprečju še vedno približno dvakrat nižje donose kot na Češkem in v Nemčiji in kar skoraj trikrat nižje kot na

Danskem. V celoti pa sta v slovenskem kmetijstvu v tem času glavnino dohodkov prinašala poljedelstvo in živinoreja, prvo dobrih 48%, druga pa dobrih 44%. Gozdarstvo je sodelovalo z dobrimi 7%, medtem ko so bili dohodki od lova in ribolova zanemarljivi.²⁴

Zelo na kratko še o trgovini, ki je v procesu proizvodnje tisti zadnji dejavnik, ki prodaja izdelke in daje povratno informacijo o povpraševanju in tako tudi vpliva na proizvodnjo. V drugi polovici 19. stoletja je doživela res velike strukturne spremembe zaradi izgradnje železniškega omrežja in posodobitve cestnega. Spreminjala se je vsa trgovina, na debelo in na drobno. Velika trgovina se je močno centralizirala. Stara trgovska prekladalna središča so po izgradnji železnice do Trsta izgubila svojo vlogo, posebej boleče je to občutila Ljubljana. V trgovini na drobno pa je hitro raslo število prodajaln, prevzemali so jih poklicni trgovci.²⁵ To nam dokazujejo tudi podatki o lastnikih in zaposlenih v tej panogi. Statistični podatki za čas med leti 1869 in 1910 nam pokažejo, da se je število vseh aktivnih - lastnikov, zakupnikov, uradnikov, nameščencev in delavcev povečalo za dobrih 35%, kar pa je manjši porast, kot sta ga beležili obrt in industrija. Prav trgovina je najbolj in najdalj čutila posledice dunajskega borznega zloma leta 1873. Hitreje se je njihovo število začelo povečevati spet šele po letu 1900. Če pa izključimo podatke za Trst, ki je posledice zloma kot eno največjih trgovskih središč monarhije najbolj občutil, lahko ugotovimo, da se je število vseh, ki so delali v trgovini od druge polovice 19. stoletja in v letih do prve svetovne vojne, več kot podvojilo.²⁶ Ti podatki najbolj potrjujejo trditev o profesionalizaciji trgovine na Slovenskem.

Da se vrnem še enkrat na začetek. Gospodarstvo slovenskih dežel je napravilo veliko v modernizacijskih naporih v nekaj desetletjih pred prvo svetovno vojno, čeprav nekateri zgodovinarji za čas od 70-let dalje opozarjajo na relativno zastojanje za drugimi deželami avstrijske polovice habsburške monarhije. Mislim pa, da je poudarek predvsem na besedi relativno.

²³ Jože Maček: Statistika kmetijske pridelave v Sloveniji v obdobju 1869-1939. Ljubljana, 1993.

²⁴ Milko Brezigar: Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva. Celje, 1918, str. 15-17.

²⁵ Agrarno gospodarstvo, str. 633-634.

²⁶ Podatki so izračunani na podlagi podatkov popisov prebivalstva, objavljenih v poklicnih statistikah, razred C, skupina Trgovina z blagom: Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern dann der Militärgränze. Nach der Zählung vom 31. Dezember 1869, II. zvezek: Bevölkerung nach dem Berufe und der Beschäftigung, Wien, 1871; Österreichische Statistik, I. knjiga, 2., 3., 4. zvezek, Wien, 1882; Österreichische Statistik, XXXIII, knjiga, 4., 5., 6. zvezek, Wien, 1894; Österreichische Statistik, LXVI, knjiga, 4., 5., 6. zvezek, Wien, 1904; Österreichische Statistik, Neue Folge, 3. knjiga: Berufstatistik nach den Ergebnissen der im Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, zvezek 4., 5., 6., Wien, 1915.

Jasna Fischer

MODERNISATION OF SLOVENIAN LANDS UNDER AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY

S u m m a r y

The accomplishments of industrial revolution, which were in Slovenia introduced only in the second decade of the nineteenth century, had in other countries been in place for several decades before. Since the beginning of industrialisation, substantial differences were perceived across industrial branches as regards introducing technical novelties, and this is true in all periods. Production has been most intensively modernised in the mining, steel and machinery industry, chemical, textile, leather and paper industries and only partly in food industry. Also agriculture underwent certain modernisation. The area of arable land, fields and vegetable gardens expanded, whereas the area under pastures narrowed. New tools and machinery were used and the use of manures and also fertilisers was promoted. And with new technologies also a selection of new plants was introduced.